

УДК 930.2:393:396:94(477.38)''15/16''

Наталія Білоус,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ (Київ, bilousnat@ukr.net)*

«ВЫЗНАВАЮ СИМ МОИМ ТАСТАМЕНЪТОМ И ѠСТАТНЕЮ ВОЛЕЮ СВОЕЮ». ТЕСТАМЕНТИ ВОЛИНСЬКИХ МІЩАНОК КІНЦЯ XVI–XVII ст.

У статті розглядається комплекс джерел – акти останньої волі волинських міщанок, які досі не потрапляли у дослідницьке поле українських істориків. Джерельну основу дослідження склали 52 заповіти волинянок (повний перелік вміщено у Додатку № 1), вписаних до міських книг Дубна, Ковеля, Олики, Рівного, Козлина, а також луцьких і володимирських градських книг наприкінці XVI–XVII ст. (шість текстів публікуються в Додатку № 2).

Тестаменти засвідчують факт високої побожності більшості тогочасних городянок Речі Посполитої. Жінки католицького визнання особливо серйозно переймалися проблемами вічного порятунку своєї душі, призначаючи для цього певні кошти і вказуючи шляхи або способи їх пошуку. У містах Волині заможні жінки виділяли кошти готівкою (зіставні з сумами, які відписували шляхтянки), тоді як пересічні міщанки гроші на ці цілі вишукували в різний спосіб, наприклад: розпродаючи майно, домашню худобу, записуючи частину спадку, або покладались у цьому на своїх рідних, не вказуючи жодних сум. Зміст деяких testamentів засвідчує безпосередню участь жінок у процесі записування актів останньої волі.

Попри невелику кількість збережених testamentів міщанок ранньомодерної Волині, ці документи мають високу джерелознавчу цінність. Вони відзначаються своєю докладністю, містять чимало інформації про матеріальний стан тестаторок, їхню релігійність/побожність, деякі з них віддзеркалюють емоційний стан і долі жінок, ситуацію в родині, ставлення до шлюбних партнерів. Порівняно із заповідями чоловіків, жіночі яскравіше та виразніше демонструють особистісний аспект, відчуття страху і побоювання у переддень смерті за стан своєї душі та долю дітей і є цікавими джерелами до історії ментальності тогочасних людей.

Ключові слова: testamentи, жінки, поховання, побожність, міста, Волинь, XVI–XVII ст.

Тестаменти мешканців міст ранньомодерної Волині – унікальні джерела для дослідження історії родини, матеріальної і правової культури, повсякдення, релігійності і ментальності тогочасних людей. За нашими підрахунками, на сьогодні збереглося близько 200 таких текстів, з яких лише 10 (5%) було

опубліковано. Вони розпорошені по різних фондах кількох архівів України, Польщі та Білорусі, що ускладнило пошук та систематизацію цих документів.

Деякі теми, пов'язані з фунеральною проблематикою волинських городян уже висвітлювались мною у попередніх публікаціях¹. Однак, існуючі дослідження не вичерпують даної тематики, тож ці документи, безумовно, заслуговують на більшу увагу. Впровадження їх до наукового обігу дозволить у майбутньому дослідити різні сфери життя волинських міщан і, зокрема, жінок.

Мета цієї статті – розглянути окремо комплекс джерел – акти останньої волі волинських міщанок, які, на відміну від шляхтянок, досі не потрапляли у дослідницьке поле українських істориків. Варто зауважити, що в європейській історіографії жіночі тестаменти широко використовувались із середини ХХ ст.². Джерельну основу нашого дослідження склали 52 заповіти волинянок (див. повний перелік у Додатку № 1 наприкінці статті), вписані до міських книг Дубна, Ковеля, Олики, Рівного, Козлина, а також луцьких і володимирських гродських книг наприкінці XVI–XVII ст. (шість текстів публікуються в Додатку № 2). Найбільше заповітів – 22 – походять з Олики, 12 – з Дубна, 8 – з Рівного,

¹ Bilous N. Testamenty mieszkańców miasta Olyki z lat 1660-1670 // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (dalej – КНKM). – Warszawa, 2011, nr 3-4. – S. 347-362; Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – Вип. 7. – Луцьк, 2011. – С. 191-203; *Її ж.* «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII ст. // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – Київ, 2012. – С. 296-308; *Її ж.* Тестаменти волинських міщан XVII ст.: джерелознавчий аналіз // Студії і матеріали з історії Волині 2012 / Ред. В. Собчук. – Кременець: Інститут історії України НАНУ, Кременецько-Почаївський ДІАЗ, 2012. – С. 291-303; *Її ж.* Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень. – Київ: Інститут історії, 2013. – С. 297-315; *Її ж.* Konflikty w rodzinach mieszkańców miast Wołynia w świetle testamentów XVII wieku // КНKM. – Rok LXI. – Warszawa, 2013, nr 2. – S. 317-325; *Її ж.* Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. // КНKM, nr 64(2). – Warszawa, 2016. – S. 211-224.

² Зарубіжна бібліографія цієї тематики величезна, тому наводимо тільки деякі праці: Penot G. Des clauses restrictives, extensives et religieuses dans les testaments aux XVII et XVIII siècles a Montpellier. – Montpellier, 1952; Zaremska H. Żywi wobec zmarłych. Brackie i cechowe pogrzeby w Krakowie w XIV – pierwszej połowie XVI w. // Kwartalnik Historyczny. – R. LXXXI, 1974. – Z. 4. – S. 733-749; Vovelle M. Un préalable a toute histoire sérielle: la représentativité sociale du testament, XV–XIX siècles // Les actes notariques comme les sources de l'histoire sociale XVI–XIX siècles. Actes du colloque de Strasbourg, ed. B. Vogler. – Strasbourg, 1979. – S. 257-277; Borkowska M. Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XVII–XVIII w. – Kraków, 1984; Karpiński A. Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w. // Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej / Red. M. Bogucka. – Warszawa, 1989. – S. 204-232; Herzog M., Hollberg C. (Ed.) Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den «letzten Dingen». – Konstanz, 2007 (у збірнику представлено також бібліографію з фунеральної проблематики); Popiołek B. «Woli mojej ostatniej testament ten...» Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku. – Kraków, 2009; Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII wieku / E. Danowska (oprac.). – Kraków, 2011; Heht M. Ahnenproblem in der Funeralkultur der Frühen Neuzeit // Cimetières et sépultures du Moyen Âge à nos jours en Lorraine. Annales de l'Est, nr 2. – 2012. – S. 161-182 та ін.

6 – з Ковеля, по одному – з Володимира, Луцька, Козлина і Заслава. Мала кількість таких документів (порівняно з іншими регіонами Речі Посполитої) обумовлена поганою збереженістю міських книг і значними втратами українських архівів. Крім того, далеко не всі оригінальні заповіти вписувалися до міських книг, а практика їх оформлення у міських канцеляріях Волині усталилася лише у другій половині XVII ст. З огляду на багатоаспектність цих джерел і обмежений формат журнальної публікації нижче розглянемо тільки деякі питання.

«Тымъ писмомъ ѿстатнею волею моею ѿзнаимую и ку ведомости привожу» – обставини укладення тестаментів

Переважна більшість заповітів волинських міщанок укладена в будинках помираючих жінок. Часто виникали ситуації, коли в разі невиліковної хвороби жінки або члени їхніх родин зверталися з проханням до міського уряду оформити останню волю вдома, куди запрошували урядників і свідків цієї події. Тоді збирався так званий гайний суд, який складався з кількох міських урядників, делегованих війтом або лентвійтом, та писаря, щоб заслухати розпорядження помираючої особи. У таких випадках акти останньої волі могли записувати до міських книг того самого дня. Подібна практика існувала в Олиці – волинській резиденції князів Радзивілів. Але зазвичай тексти заповітів потрапляли до міських книг після смерті тестаторів. Спадкоємці майна, а в разі їх відсутності – приятелі, сусіди, міські урядники, духовні особи (сповідники), подавали до уряду оригінал укладеного раніше акту останньої волі і просили міську владу про його фіксацію в урядових актах. Після зачитування (виголошення) на засіданні ради текст вписували до міських книг.

Зазвичай писарі ретельно нотували дати укладення цих документів або виголошення тестаторами своєї останньої волі, але в деяких випадках відома тільки дата їх запису до міських книг, натомість не зафіксована дата оформлення. Як засвідчує канцелярська практика в різних містах Речі Посполитої, нормою в ті часи був невеликий часовий проміжок між цими двома правовими діями: від двох днів до кількох місяців³. Виняток становлять екстракти з міських книг, що могли вписуватися до земських або гродських книг через рік або ще пізніше.

Тогочасні тестаменти мали стандартну структуру та усталений формуляр, склалися з таких частин: інвокація, аренга, диспозиція щодо душі і тіла, майнова диспозиція, перелік боргів і боржників, санкція, короборація, датація, субскрипція. За оформлення та запис тестаментів до урядових книг відповідали лавники і міські писарі, які зобов'язувалися на підставі усних зізнань тестаторів перед міським урядом у ратуші, або у випадку їх хвороби вдома, записувати ці акти. Від них залежало те, наскільки точно буде представлено авторський голос

³ *Bartoszewicz A. Wstęp // Testamenty mieszczańskie warszawskich od XV do końca XVII wieku. Katalog. – Warszawa, 2010. – S. 13-15.*

в тестаментях, дотриманий клішований формуляр тощо. Цих міських урядників часто запрошували виконувати роль екзекуторів (виконавців) тестаментів як людей, що мали «добру славу» у міському соціумі.

Рідше траплялися випадки коригування останньої волі, внесення правок і додатків до першої версії, або скасування першого заповіту й оформлення другого. Дубенська міщанка Пелагія Зайчиха, вдова по Матвію Зайчику, оформила свій заповіт 8 березня 1650 р., а вже 17 березня в канцелярії магістрату урядники внесли у текст правку⁴. Відомі тільки два випадки касації тестаменту: олицька міщанка Федора Мойсіха під час хвороби 21 січня 1644 р. оформила тестамент, але в травні того ж року видужала і скасувала його повністю⁵; рівненська міщанка Марина Храсицька уклала свій заповіт 29 січня 1691 р., а вже 2 лютого того ж року скасувала й уклала новий⁶.

Усі тестаменти волинських міщанок XVII ст. написані польською мовою – офіційною мовою тогочасних міських канцелярій. Виняток складають чотири акти кінця XVI ст., два з яких оформлені у гродських канцеляріях, де на той час панувала руська (староукраїнська) мова: у Володимирі – міщанки Куниці Каплянки, в Луцьку – міщанки Пелагії Іванівни Обухової, а також Ганни Яцьковни у Заславі та Овдоті Кайданихи з м-ка Козлин.

Вступні формули

Записи починалися з титулу, відокремленого від основного тексту. Якщо тестамент укладався в ратуші, то після дати записували вступну преамбулу, де перераховували членів міського уряду, які засідали на той час у ратуші, та свідків. На початку вписів (*облят*) у міських книгах згадувалися особи, які подавали акти останньої волі до уряду.

Початковий протокол починався з *інвокації* (*invocatio*) – звернення до небесних сил. Найпоширенішою формою таких записів були наступні: «Во имя **Отца** и Сына и Свѣтого Духа Амин», або «W imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego Amen». Рідше записувалися інвокації, де посилались ще й на Святу Трійцю: «W imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego Pana Boga, w Trójcy Przenajświętszej Amen»⁷, або: «W imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego, niech się na sławę tej że jedynej Trójcy będzie Amen»⁸.

Більш розширені інвокації зустрічалися у тестаментях волинських шляхтянок, наприклад: «Во имя **Отца** всемогущого сотъворытеля неба и зѣмли и Сына его едиnorodного Исуса Хрѣста Пѣна **Отъкупителя** нѣшого и Духа Свѣтого

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 33, оп. 1, спр. 11, арк. 54 зв.-56.

⁵ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 20 зв.

⁶ Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ), ф. 91, спр. 44, арк. 19-19 зв., 44.

⁷ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 154 зв.; спр. 6, арк. 16; спр. 10, арк. 10 зв.

⁸ ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 4, арк. 117.

Амин⁹». Загалом порівняно зі шляхетськими міщанські тестаменти відзначаються своєю стислістю і лаконічністю, скороченим формуляром. Варто відзначити, що більшість збережених тестаментів волинських міщанок написані від третьої особи й інвокація там взагалі відсутня.

В інтитуляції, як правило, подавали соціальний статус тестаторів, уряди, які вони посідали. Жінки подавали інформацію про своїх чоловіків, їхні уряди, статус, рід занять. Далі записувалася формула, в якій стверджувався задовільний психічний стан особи, що становило одну з необхідних умов правової чинності цього документу. Наприклад:

«А, раба божия Полагья Ивановна Якимоваа Обуховаа, подданаа его королевское млсти мещанька луцкаа, будучи есми ѿт милостивого Бога хоробою навежона, а ведаючи, же час смертєльныи никого минути не може, прето и на то памєтаючи, а поким еще ест целого смыслу и зуполное памяти, хотєчи,абы по смерти моеи никакаа ростырка не была, а маєтностька и зобранье мое, которогомь до того часу уживала, абы у ведомости и кому здавна належала zostала, такь тымь писмомь ѿстатнею волею моею ѿзнаимую и ку ведомости привожу»¹⁰.

Частіше зустрічалися акти останньої волі без інтитуляції, що розпочиналися з наступної клаузули – *аренги* – обґрунтування необхідності написання заповіту. Приводом для цього були крихкість людського життя і невідворотність смерті: «Stań się ku wiecznej pamięci i na potym bendącego wieku ludziom. Ponieważ na tym świecie nie masz nic pewniejszego nad śmierć. Także nic nie pewniejszego nad wykopanie onej»¹¹. Як відзначає Божена Попьолек, у XVII ст. з'явилися тестаменти з довгим вступом, переповненим різними християнськими сентенціями і концептами про загробне життя і можливість спасіння¹². Суттєвим елементом *аренги* був топос швидкоплинності людського життя, неминучості смерті, невідомого часу її приходу і рівності всіх перед божим вироком. Усвідомлення мінливості людського життя, безсилля людини перед визначеною їй Богом долею, невідворотність смерті – ці теми були дуже популярні і присутні у багатьох тогочасних тестаментах. Загалом, рефлексії на ці теми волинські міщанки записували рідше, аніж чоловіки, і ця частина формуляру часто опускалася. Цікаві своєю розлогою вступною частиною тільки три тестаменти. Один із них належить олицькій міщанці католицького віросповідання Маріанні Слоньчиній (1661):

«Wiedząc o nieomylnym dekrete Boga wszechmogącego, iż kto się rodzi umrzeć musi, i każdy z żyjących tego uchronić się nie może, a pogotowiu ile chory, bliższy śmierci, zaczym i mnie, gdy Bóg wszechmogący na ciele chorobą nawiedził, lubo się

⁹ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 99.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 675-675 зв.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 85 зв.

¹² *Popiolek B.* «Woli mojej ostatniej testament ten...». Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku. – Kraków, 2009. – S. 36 i далі. Там же див. іншу літературу.

na umyśle zdrową będąc i executiej dekretu Boskiego wyglądając, tą ostatnią wolą moją, ubóstwo moje tak, a nie inaczej chcę mieć rozporządzoną»¹³.

Тестамент ковельської міщанки Настасії Олександрової (1671) містить ще розлогіші міркування про невідворотність людської смерті:

«Každy człowiek, który się rodzi, każdy i umierać musi, tak pismo święte świadczy. A że i ja będąc Nastazja Alexandrowa, jako podległa śmierci i skazitelnosci, bo każdy człowiek najwyższego oczekiwania terminu, a że i mnie z najwyższego dekretu termin skazano nie żyć, ale umrzeć. Tedy ja, widząc siebie już bliższą ku śmierci, a nie ku żywotowi, a chcąc sobie według zwyczaju chrześcijańskiego ubogą moją substancją rozprawić i słusznie rozporządzić, mając jeszcze zupełny rozum i pamięć dobrą...»¹⁴.

У заповіті іншої ковельчанки Аполонії Гаврилівни Лавриновичової (1678) присутні рефлексії про мізерність людського буття і невідворотність смерті як божої карі:

«... widząc tego świata mizernego niestateczność i nietrwałość, i uważając sententią dekretu Pana Wszechmocnego, którą rodzice nasi u Raju pirwsi, przez przestąpienie rozkazania jego świętego na rodzaj ludzki zaciągnęli, za ukąszeniem jabłka, przez które zaraz ten dekret stanął, tamże w Raju surowy i nigdy nie odmienny, że każdy człowiek tak z największych monarchów, jako z najmniejszych stanów, umierać musi»¹⁵.

Згідно з християнською теологією, людина прирекла себе на кару Божу, оскільки відштовхнула дар Божий і допустила первородний гріх. Страх перед порушенням Божого права і загроза вічного покарання спонукали людей до покаяння, спокутування гріхів перед лицем смерті, яка мала звільнити їх від гріха і відчинити перед душею ворота Раю¹⁶. Попри клішований характер процитованих фрагментів, немає сумніву, що волинські міщанки справді глибоко переживали написане. Згадані сюжети містилися у щонедільних церковних проповідях, учительних евангеліях, зображалися у сценах Страшного Суду. Мотиви страждань, гріхів, Раю і Пекла були популярними у XVII ст.¹⁷

¹³ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 4, арк. 117.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 131 зв.

¹⁶ *Popiołek B.* «Woli mojej ostatniej testament ten...» – S. 43-44.

¹⁷ *Гуревич А.* Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 1989. – С. 114-135; *Aries E.* Człowiek i śmierć / Przełożyła E. Wąkowska. – Warszawa, 1992. – S. 591-595; *Бережная Л.* Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире // Исследования по истории Украины и Белоруссии. *Ukrainica et belorossica.* – Т. 1. – Москва, 1995. – С. 31-33, 47-48; *Rusiecki M.* Obraz śmierci w katechezie kościoła katolickiego w XVI–XVIII w. // *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci / Pod red. H. Suchojada.* – Warszawa, 2001. – S. 287-302; *Алексеев А.И.* Сюжет «змея мытарств» в иконографии «Страшного суда» // Под знаком конца времени. Очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI веков. – СПб., 2002. – С. 85-89; *Винниченко О.* «Своя смерть»: річ-

Як зауважує Анджей Карпінський, відомий польський дослідник історії міщанок, переважна більшість тестаторок мала сумніви в посмертному спасінні і тому просила заступництва у святих патронів¹⁸. Вони згадуються у заповітах жінок уніатського і католицького визнання. Так, олицька міщанка Федора Макарівна Царьова свою душу передавала в опіку Пречистій Діві Марії і святим патронам¹⁹. На самому початку запису акту останньої волі дубенської міщанки Катерини Хвалькевичової зазначається: «Jesus, Maria, Józef. Testament albo raczej ostatnia wola sławetnej pani Katarzyny Gregorowej Chwalkiewiczowej, mieszczi dubieńskiej»²⁰.

Православні міщанки покладали надії на молитви за упокій душі, зокрема, на сорокоуст. Вступні формули канцеляристи нерідко опускали при оформленні заповітів убогих міщанок (не зважаючи на віровизнання), що, зокрема, видно на прикладі акту останньої волі бабки Марини з олицького шпиталю Св. Хреста²¹. Така ж практика була притаманна канцеляріям малих містечок Волині, де незалежно від рівня заможності тестаторів нерідко опускалися вступні формули і записувалася майнова диспозиція, що добре видно на прикладі тестаменту заможної міщанки Овдоті Кайданихи з м-ка Козлин²².

**«Напервехи душу мою злецаю и ѿдавам Богу створителю,
а тѣло мое грешное земли предаю» – розпорядження щодо душі і тіла**

Наступну частину тестаментів розпочинала диспозиція, що стосувалася душі, яка покидала тіло після смерті. Її «передавали в руки Богу», а «грішне тіло» – землі, яке мало бути поховане згідно з християнським звичаєм. Так, наприклад, розпорядилася луцька православна міщанка Пелагія Іванівна Обуховая:

«Напервехи, кгда Гѣдь Богъ духа моего з грешного тела моего до фалы своеѣ ѡзметъ, поручаючи его светои мѣсти, а тело мое грешное землѣ, которое маеть быти поховано через их мѣт презвитеровъ капитулы луцкое церкви соборное Светого Иоанна Богослова при церкви Светого Николы порадькомъ хрестіансьскимъ ведле воли и повинности ихъ мѣсти»²³.

Важливе місце в тестаменті належало розпорядженням, що стосувалися поховання тіла: записи «на відправу» тіла, молитви за упокій душі, виділення коштів церковним інституціям на благодійність (легати), роздача милостині убогим (ялмужна). На ці цілі жінки відписували певні суми готівкою або

посполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаменстами) // Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2. ... – С. 272-295.

¹⁸ *Karpiński A. Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich... – S. 217.*

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 149 зв.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 32. Див. Додаток 2, док. 6.

²¹ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 13. Див. Додаток 2, док. 4.

²² Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 22. Див. Додаток 2, док. 2

²³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 675 зв.

наказували продати частину рухомих речей, іноді – домашню худобу (чоловіки зазвичай відписували коней). Найбільші суми записували вдови похилого віку, власниці нерухомості, які могли вільно розпоряджатись своїм майном і коштами²⁴. Чималу роль при цьому відігравали відсутність прямих нащадків і ступінь побожності тестаторок. Молоді жінки та жінки середнього віку складають менший відсоток серед осіб, які укладали акти останньої волі, і, відповідно, вони найменше виділяли коштів на ці цілі, або взагалі оминали цю частину диспозиції (особливо в разі раптової смерті). Така ж тенденція спостерігалась майже повсюдно у тогочасних містах Речі Посполитої, зокрема, в Познані, Кракові, Варшаві, Любліні²⁵.

Найбільше проблемою вічного Порятунку своєї душі переймалися жінки католицького віровизнання, що, зокрема, засвідчують відписані ними чималі грошові суми, які сягали кількох тисяч злотих, на поховання й особливо на побожні цілі²⁶. Хоча деякі дослідники відзначають, що суми пожертв залежали винятково від доброї волі і рівня заможності тестаторок²⁷. У містах Волині найбільші кошти на поховання та пожертви виділили заможні олицькі міщанки, у кількісному співвідношенні аналогічні до пожертв волинських шляхтянок²⁸. Так, 300 золотих польських відписала олицька міщанка Софія Куновська. Вона була бездітна, а при цьому чотири рази виходила заміж, завдяки чому набула значних статків. При укладенні тестаменту свідками у Куновської були представники міської еліти – ксьондз Ян Венцкевич, вікарій костелу Св. Трійці, професор Замойської академії Ян Богуш, який на той час викладав і в Олицькому колегіумі²⁹, бурмистр Каспер Северич. Міщанка просила поховати її тіло в тому ж костелі в братському гробівці. На ці цілі вона заповіла 100 зол. пол. Таку ж суму жінка відписала домініканцям Луцька і Підкаменя, бернардинам у Сокалі, кармелітам у Дорогостаях; 12 срібних ложок відказала на пристойне

²⁴ Суми, що виділяли міщани на поховальні церемонії у давній Речі Посполитій аналізує Анджей Кльондер. Див.: *Klonder A. Koszty pogrzebu w testamentach oraz inwentarzach pośmiertnych mieszczan w dawnej Rzeczypospolitej // КНKM. – Rok LIX. – Warszawa, 2011, nr 3-4. – S. 415-422.*

²⁵ За підрахунками А. Карпінського, вдови становили 50% від усіх тестаторок і виділяли 60% всіх пожертвувань; 12% становили молоді жінки, які загалом рідко записували заповіти. Див.: *A. Karpiński. Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich... – S. 225.*

²⁶ Див., наприклад: *Oliński P. Fundacje i legaty religijne kobiet świeckich w wielkich miastach pruskich // Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych. / Pod red. Z. Nowaka, A. Radzimińskiego. – Toruń, 1998. – S. 143-160; Pelczar R. Działalność dobroczynna właścielek Jarosławia dla Kościoła rzymskokatolickiego w II połowie XVI – 1 połowie XVII w. // Kobiety i kultura religijna. Specyficzne cechy religijności kobiet w Polsce. Pod red. J. Hoff. – Rzeszów, 2006. – S. 95-112; Mrozowski K. Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy w świetle najstarszych zachowanych testamentów // КНKM. – Rok LVIII. – 2010, nr 2. – S. 191-196; Karpiński A. Dobroczynne i religijne legaty lwowskich mieszczan w świetle ich testamentów z lat 1550-1700 // КНKM. – Rok LIX. – 2011, nr 3-4. – S. 363-378.*

²⁷ Див. наприклад: *Popiołek B. «Woli mojej ostatniej testament ten...». – S. 174.*

²⁸ Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2. ... – С. 297-315.

²⁹ *Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej. / Wyd. ks. Jan Ambroży Wadowski. – Warszawa, 1899–1900. – S. 43.*

поховання тіла; сад з городом залишила олицькому шпиталю Св. Хреста та шпиталю на передмісті Завороття для уніатів, а комору під ратушею – олицькій колегіаті.

Інша олицька міщанка Маріанна Слоньчина, бажаючи «щонайпристойнішого поховання», виділила чималу суму на поховальну церемонію і різні пожертви – 512 зол. пол.:

«Naprzód duszę moję Stwórcy onej przy błogosławionej Pannie Maryej, Anjołom Bożym, Patronce mojej świętej Maryannie i wszystkim świętym w opiekę, aby mi w godzinę śmierci przytomni byli, oddaję. Ciało zaś moje grzeszne aby było przy colegiacie ołyckiej według porządku Kościoła Świętego rzymskiego jak najprzy- stojniej pogrzebione»³⁰.

Тестаторка заповіла 300 зол. пол. для тієї ж колегіати, де мало лежати її тіло. Для порятунку її душі у костелі мали відслужити молебн. На обід для капеланів, присутніх при похованні, виділялося 100 зол. пол., а на обід для убогих того ж дня – 30 зол. пол. Відповідальність за церемонії покладалася на пана Криштофа Гліча. Присутнім на похованні цеховикам відписувалося 7 зол. пол., на пожертви для убогих людей – 3; капланам, що братимуть участь у похоронній процесії, – 50; музикам і костельним слугам – 10. На труну планувалося витратити 3 золотих, а на полотно і цвяхи для її оздоблення – 6. Ще 3 золотих мали роздати убогим під час похорону³¹. Звичай запрошувати убогих до участі у поховальній церемонії і організовувати для них поминальний обід був досить популярним у ті часи.

Вищенаведені приклади були поодинокими. Більшість олицьких католиків віддавали перевагу цвинтарю поблизу старого костела св. Петра і Павла та скромнішому похованню. Вдова Реїна Голяшевська просила сина по можливості («według przemożenia swego») поховати її на цвинтарі біля цього костелу³². Стара міщанка, вдова Софія Вальдзина, у першому шлюбі дружина райці Яна Дильовського, в другому – замкового будівничого Михайла Вальдзина, просила свого опікуна, пана Яна Бжезінського поховати її біля старого костелу, навпроти «круцифікса», поблизу родички Магдалени Титковської, дружини костельного органіста. На поховання відписала фільварок із будинком на передмісті Залісоччя³³. Вдова Софія Лежинська прохала своїх опікунів, князя Гієроніма Четвертинського і провентового замкового писаря Андрія Антиповича, поховати її біля чоловіка Андрія Лежинського³⁴. Дубенська міщанка Регіна Соколова просила поховати її тіло в бернардинському монастирі, якому відписала білий срібний пояс, заставлений за 60 злотих єврею Мошку. Її рідні мали викупити цю

³⁰ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91.

³¹ Там само.

³² Там само. – Арк. 44 зв.

³³ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 145 зв.-146.

³⁴ Там само. – Арк. 54.

річ і зробити з неї келих для костелу; також відписала коралове намисто на образ Найсвятішої Діви Марії³⁵.

Аналізуючи пожертви на побожні цілі православних та уніатів, варто зауважити, що найчастіше це були невеликі грошові суми (напр. 5-10 зол. пол.) або борги, які мали виплатити спадкоємці за відписане їм майно. Боржників зобов'язували віддати позичені у небіжчика суми тій особі чи інституції, якій тесатор відписав боргові суми.

Для місць поховання жінки-уніатки та православні, як правило, обирали цвинтарі біля своїх парафіяльних храмів. Наприклад, Катерина Левкова Хребунова з Дубна заповіла половину волоки поля руському шпиталю, просячи поховати її при церкві Св. Іллі³⁶. Катерина Ілляшова Толочкова, що проживала на передмісті Сурмичі того ж міста, просила дітей поховати її за християнським обрядом біля місцевої церкви Св. Юрія, якій відписала 5 зол. пол. і стільки ж – священникові для відправлення молебнів за її душу³⁷. Тяжкохвора Марія Сеньковна уклала свій тестамент у присутності свого сповідника – священника церкви св. Миколая отця Діонісія Корбусовича та двох міських урядників. Вона зажадала поховання на цвинтарі при тій же церкві, відписавши їй 20 зол. пол., на сорокоуст на спомин своєї душі – 10 зол. пол., на польський і руський шпиталі – по 5 злотих³⁸. Катерина Хвалькевичова зазначила у тестаменті, що не має коштів готівкою на поховання, але просить спадкоємців її майна поховати тіло при церкві Св. Миколая і не забувати про спомин її душі³⁹. Смертельно хвора Уксінія Іванова просила священника сурмицької церкви отця Михайла вислухати її і записати останню волю. Своє тіло вона заповіла поховати не в Дубні, де проживала, а при церкві святих чудотворців Козьми і Дем'яна в селі Ратчин, звідки походила. Екзекутори тестаменту мали продати її худобу і виручені кошти передати згаданій церкві. Через рік після її смерті в канцелярії дубенського магістрату в кінці тестаменту міщанки було дописано, що в результаті продажу худоби виручили 90 злотих, на цю суму купили різні «апарати» і начиння до згаданої церкви⁴⁰.

Православні міщани в Олиці обирали місце для поховання тіла переважно при церкві Стрітіння Господнього або Громничій, що розташовувалася на передмісті Залісоччя, але траплялися випадки поховання і при уніатській церкві Св. Трійці на передмісті Завороття. Олицька міщанка Євдоксія Іванова Капітаніха заповіла церкві Св. Трійці незасіяну «днину» поля, а другу «днину» – місцевому протопопові, «щоб поховав її тіло, вписав у суботник, відправив 40 молебнів та вчинив усе необхідне для спасіння її душі»⁴¹. Стара вдова Євхимка Йоськова Лук'яновичова просила, щоб її поховали за обрядом «грецької релігії» при церкві Св. Трійці біля зятя, аби нащадки «рієкніе pochowali, w

³⁵ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157-157 зв.

³⁶ Там само. – Спр. 1, арк. 465.

³⁷ Там само. – Арк. 283.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 16-16 зв.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 32-32 зв.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 195-195 зв.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 153.

kościelie dzwonili i pominali, i cechy ziednali trzy». На свій похорон вона приготувала 5 злотих і срібну чару у кварту, заставлену у 5 злотих, яку наказала викупити і продати⁴². Віддя Білецька просила поховати її тіло на цвинтарі при тій же церкві, залишивши на це 4 золотих⁴³. Там само заповіла поховати своє тіло бідна олицька міщанка Матяшова Шевеліна, відписавши на похорон лише 1 злотий і ще 1 таляр священникові⁴⁴. Гася Федорова Бізумова просила поховати її тіло на завроцькому цвинтарі біля церкви Св. Трійці, на поховання відписала вепра⁴⁵. Федора Макарівна Царьова просила своїх онуків поховати її тіло при тій же церкві, якій дарувала «днину» поля, викуплену за 40 злотих, тоді її душі, як зазначає міщанка, буде гарантований вічний відпочинок:

«A z tej legatiej po pogrzebie odprawnym aby mnie w sobotnik wpisano, stoły odprawiono i za duszę moją dobrze zawsze czyniono. Dninę zaś pola, drugą ojczyznę moją własną, o miedze przy wzwyż pomienione, dninę zostającą, którom odkupiła z rąk za swe własne pieniądze od Jaska Żołnierka, mieszczanina ołyckiego, za złotych czterdzieści. Te dninę odkazuję do cerkwie pomienionej na ozdobę wszelką według upodobania panów starszych i przelożonych cerkwi świętej, aby dusza moja zawsze miała na tamtym świecie ochłodę i pociechę»⁴⁶.

Православні у Ковелі могли вибирати місця для поховання біля кількох храмів: Благовіщенській (Благовіщення Пресвятої Богородиці), Введенській (Введення в храм Пресвятої Діви Марії), св. Миколая, Воскресенській (Воскресіння Господнього), св. Трійці, Чеснохрестській (Воздвиження Чесного Хреста Господнього). Проте найбільше поховань серед ковельчанок фіксується при соборній Введенській церкві. Міщанка-породілля Гася Ходажовна просила свого другого чоловіка відправити всі необхідні поховальні церемонії і відписала тій церкві 20 золотих. При укладенні її тестаменту був присутній введенівський пресвітер Федір Дем'янович⁴⁷. Настасія Олександрова просила свого племінника бурмистра Григорія Панасовича поховати її тіло за християнським звичаєм, відправити усі необхідні поховальні церемонії, особливо сорокоуст у двох церквах. Кошти на ці церемонії у сумі 9 золотих дукатів мали стягнути з її боржників⁴⁸.

У тестаментах рівненських міщанок не йдеться ані про місце поховання, ані про кошти, виділені на побожні цілі. Тестаторки зазначають лише, що у всьому покладаються на своїх рідних або дітей і просять поховати тіло згідно з християнським звичаєм. Так, Параска Шуляковна зазначила: «...aby ciało moje grzeszne według przystojności wiary chrześcijańskiej było pochowane przez zięcia mego Jakima i dziwera Janka Kureczkę»⁴⁹. Марина Андрушкевичова просила свого

⁴² ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 197.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 55.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 135 зв.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 41.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 150.

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 86.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 4, арк. 117-118 зв.

⁴⁹ ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 149 зв.

сина Івана, аби він пристойно поховав її тіло⁵⁰. Заславська міщанка Ганна Яцьківна, вдова Кузьми Іванушковича, просила свого зятя Семена Михайловича, якому відписала свою маєтність, поховати її тіло при заславському Пречистенському монастирі, не згадуючи про кошти на поховання і побожні цілі⁵¹.

**«Сил тестаментом моим даю, дарую и на вечность записую...» –
диспозиції щодо майна**

Друга частина диспозиції – прагматичніша і важливіша для міщан – стосувалася майнових справ. Спершу заповідачі згадували нерухомість, яку розподіляли поміж спадкоємцями. Майже в усіх тестаентах згадано про житлові будівлі, в окремих випадках – господарчі. На прикладі відписаних речей іноді можна простежити рівень заможності міщан, ієрархію записаних речей та їх значення для тестаторів, стосунки в родині, ставлення до дітей і кривних родичів.

Заможні міщанки, як і шляхтянки, записували передусім свою нерухомість і грошові суми, не зупиняючись на маловартісних речах. Менш заможні і незаможні, навпаки, зосереджувалися на рухомих речах, що становили цінність для пересічних мешканців міст. Зазвичай не деталізовані тестаменти належали тяжкохворим міщанкам.

Магдебурзьке право дозволяло успадкування майна в рівних частинах поміж чоловіком і жінкою, за винятком геради* і гергевету**. Право на успадкування геради мали дочки (або сини, якщо переходили до духовного стану), а у випадку їх відсутності – родичі померлої жінки. Гергевет успадковували тільки спадкоємці чоловічої статі⁵². Міське право толерувало жінок, тобто поступово урівнювало їх права з чоловіками в успадкуванні майна. Від середини XVI ст. спостерігалася тенденція щодо обмеження геради і гергевету кількома предметами, а згодом включення їх до загальної спадщини і рівного розподілу поміж спадкоємцями незалежно від статі. Міське право також дозволяло володіти нерухомістю, яка не мала діничного характеру, а була набута тестатором протягом життя⁵³. Після вписування (облятування) тестаментів до урядових книг, а іноді ще й супутніх їм документів – посмертних інвентарів майна – відбувалася

⁵⁰ Там само, арк. 175 зв.

⁵¹ *Тесленко І.* Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині // Наукові записки. Т. 19, кн. 1. Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ. – Київ, 2009. – С. 250-251.

* герада – майно, внесене жінкою і доповнене під час тривання шлюбу, предмети її особистого ужитку, наприклад, одяг, постіль, посуд, клейноди, що передавалися у спадок по жіночій лінії.

** гергевет – особисті речі чоловіка, наприклад, одяг, коні, зброя, що могли передаватися у спадок тільки по чоловічій лінії.

⁵² *Bukowska K.* Miejskie prawo prywatne // Historia państwa i prawa Polski. / Pod red. J. Bardacha. – Т. 2. – Warszawa, 1957. – S. 307.

⁵³ *Popiołek B.* «Woli mojej ostatniej testament ten...». – S. 141.

процедура розподілу майна поміж спадкоємцями померлої особи. Зазначимо, що посмертні інвентарі міщанського майна – рідкість у міських книгах.

Володимирська міщанка на ім'я Куниця Каплянка, дружина шляхтича Мартина Приборського, залишила по собі будинок, що дістався їй у спадок по батькові і в якому проживало подружжя, своєму чоловікові за умови, що він доглядатиме її матір, яка мала проживати в тому ж будинку до своєї смерті⁵⁴. Пелагія Іванівна, мешканка церковної юридикки в Луцьку, заповіла усю маєтність соборній церкві Іоанна Богослова⁵⁵. За рік до цієї події, 27 квітня 1593 р., вона принесла для вписання до книг гродського уряду підтверджувальний акт, даний королем Зигмунтом Августом її першому чоловікові Степану Герецькому на право володіння земельною ділянкою. З цього листа дізнаємося, що її чоловік був слугою луцького владика Йони Красенського, на кошт якого він побудував будинок на цій ділянці. Після смерті Степана Пелагія Іванівна вдруге вийшла заміж – за міщанина Якіма Обуха, тож будинок, як церковну власність, у неї відібрали. Однак, після розлучення новий владика дозволив їй «доживотное мешканье на том доме за выполнением тех же повинностей, звывкых церкви Божой»⁵⁶.

Зазвичай жінки ретельно нотували імена і прізвища своїх чоловіків, уряди, які вони посідали. Так вчинила Софія Куновська: перераховуючи усіх своїх чотирьох чоловіків, міщанка згадала, які статки залишив їй кожен з них «z łaski swej szczerobliwej». Особливо вдячна вона була останньому чоловікові Криштофові Куновському, якій піклувався про неї під час хвороби: «dziękując tu za affect życzliwy, prace i usługi podejmowane»⁵⁷. Іноді вдячні своїм чоловікам за добре ставлення в шлюбі жінки у переддень смерті відписували їм усе своє майно, висловлюючи при цьому свої почуття та емоції. Клішованою при цьому була така фраза: «все ѿт мала и до велика малжонкови моему милому дарую». Ковельська міщанка Аполонія Гаврилівна Лукашевичова зазначила так про це у своєму заповіті:

«Ponieważ ja z małżonkiem moim tych dobr z łaski Bożej i błogosławieństwa jego świętego za pracą zobopolną nabeła, tedy temusz małżonkowi memu miłemu Kondratowi Ławrynowiczowi leguje tym moim testamentem i w wolną jemu dispositią oddaje, jako grunta, sianożęci, budynki, rydła, koni, fanty i cokolwiek się znajduje i znaleźć może, nic własności ani prawa w tych gruntach żadnemu z krewnych swoich blizszych i dalszych nie zostawując i wiecznie onym milczenie u każdego prawa zakładając»⁵⁸.

Дубенська міщанка Катерина Хребтунова заповіла половину свого дому чоловікові Левку, а другу половину – синові Олександрові, половину волоки поля відписала зятю Юхиму, а другу половину – на руський шпиталь. Марія Сеньковна усім своїм майном («sobym też kolwiek miała zbioroku wierną pracą

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 130 зв. Див. Додаток 2, док. 1.

⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 675-676.

⁵⁶ Там само. – Арк. 327 зв.-329.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 159.

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 132.

moją zebranego») розпорядилася на користь чоловіка – замкового пекаря Григорія, відписавши йому будинок з усім начинням, розташований у центрі міста на вул. Широкий, який колись придбала за власні гроші. Своїм двом братам записала по 20 зол. пол.⁵⁹ Катерина Толочкова, помираючи, залишила усю нерухомість другому чоловікові Андрію: будинок з усім начинням і сад, що дістались їй після першого шлюбу. Свій вчинок вона мотивувала почуттям вдячності, адже чоловік після пожежі, в якій загинуло її майно, своїм коштом усе відбудував та сплатив її борги⁶⁰. Аполонія Гаврилівна Лукашевичова, дружина ковельського міщанина Кіндрата Лавриновича, залишила своєму «милому малжонкові» усі ґрунти, сіножаті, будинки та рухомі речі, «віддаляючи» усіх кривих родичів⁶¹. Олицька міщанка Йовся Семенова Веремейчикова своє майно («majętność albo raczej ubostwo»), а точніше халупу, що знаходилася на передмісті Завороття на півпляцу з усім «убозтвом» заповіла чоловікові Семенові із вдячності за те, що доглядав її під час хвороби, коли панувала епідемія: «za przyjaźń i pilność onego, którą miał przeciwko mnie podczas powietrza, gdy nam z miasta kazano ustąpić, tam naprzód Pan Bóg, a on w chorobie mojej ratował mie i dozierał»⁶². Майно рівненської міщанки Ганни Павлової Городецької після її смерті розподілили поміж собою чоловік і діти, про що оформили декрет міські урядники і вписали його до міської книги одразу після заповіту 6 травня 1691 р.⁶³

Але далеко не всі жінки-тестаторки мали щасливий сімейний досвід. Своєрідною сповіддю, переповненою жалем і ненавистю до свого третього чоловіка, є тестамент дубенської міщанки Настасії Синицької (15.02.1660). Вона тричі виходила заміж: після смерті першого чоловіка Василя Швозки дістала будинок з ділянкою, після смерті другого – Кузьми Лубовика – фільварок, півволок поля і сад, але третій шлюб став для неї останнім і фатальним. Данило Синицький виявився п'яницею, який розтринькав половину її майна, заставив різним людям багато її речей, а виручену готівку пропив. Міщанка в заповіті описує свої страждання і детально перераховує втрачені речі:

«Folwark co był od Łojczyckiej kupiony, który mąż mój Daniło Sinicki mileckiemu człowiekowi w długu zawiódł i na nim się zapisał, tedy ja o tym nie wiem, jakim to sposobem zapisał i zadłużył. Powinien Daniło Sinicki z swoich dobr, a nie z moich, temu człowiekowi mileckiemu oddać i folwark ten ma być od tego długu wolny.

⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 16-16 зв.

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 283 зв.

⁶¹ «A dobr zaś moich leżących i ruchomych, którechem z łaski Bożej zobopolnie z miłym małżonkiem moim, przez ten czas życia mego nazbierała, taką czynię dispozycją. Ponieważ ja z małżonkiem moim tych dobr z łaski Bożej i błogosławieństwa jego świętego za pracą zobopolną nabeła, tedy temusz małżonkowi memu miłemu Kondratowi Ławrynowiczowi leguje tym moim testamentem i w wolną onemu dispositią oddaje, jako grunta, sianożęci, budynki, rydła, koni, fanty i cokolwiek się znajduje i znaleźć się może, nic własności ani prawa w tych gruntach żadnemu z krewnych swoich bliższych i dalszych nie zostawując, i wieczne onym milczenie u każdego prawa zakładając». ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 131 зв.

⁶² ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 48.

⁶³ ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 117 зв.-118.

Rzeczy moję własnę, ktore ten że Daniło Sinicki u różnych ludzi pozastawiał i komu, gdy jachał s kosami z Łazarem. Suknie zieloną zastawił u Szmolka Żyda ostrogskiego w zł. 6, suknie drugą zieloną ze mnie zdiąwszy za dług jakiś Michelowi Krawcowi Żydowi oddał, także i czynkotre [...] Tenże Daniło Sinicki, mąż mój, jako się pozywał z Łazarem, odbiwszy skrzynie, wziowszy zapaskę zieloną, za którom dała zł. 3 gr. 15, zastawił u Żyda jakiegoś, u tegoż także płótна arszynów 20 z pasem 18, a to tylko w zł. dwóch w zastawie zostaje, katankę pakłakową sinią, która kosztowała zł. 4 i te tenże zastawił w zł. 2 i gr. 15 tylko. Znowu drugim razem nastąpił po mnie, abym dała poszwę któremu, gdym nie chciała dać, tedy mało mnie nie zabił, musiała do tegoż Żyda ponieść, wzięłam na nie złoty. Sarafan u Iwana Kusznrza staroświecki łußki w zł. 20, drugi sarafan także łußki za napój oddał Szłomie Markowiczowi Żydowi, leżnik za napój Illi Żydowi oddał, radno, chomąt i cokolwiek w zastawie jeno jest, wszystko ten Daniło Sinicki poprzepiiał. Pas srybrny u Nikona Bubluka w zł. 30 w zastawie zostaje, za który dali zł. 50».

Можемо припустити, що останній чоловік пришвидшив смерть тестаторки. Настасія Синицька записала всю маєтність своїй єдиній дочці від першого шлюбу Тетяні, віддаливши чоловіка від спадку, також зобов'язала його викупити заставлені речі і передати їх дочці⁶⁴.

Усю маєтність чоловікам залишали, як правило, бездітні жінки. Для вдів та матерів на першому місці були нащадки – діти й онуки, поміж якими розподіляли спадщину. Жінки частіше за чоловіків згадували поіменно своїх нащадків і вживали пестливі слова щодо них. Найбільші статки своїм дітям – синові Максиміліану і дочці Агнешці, заміжній за Мартином Чешковським, – відписала Маріана Слоньчина, залишивши їм маєтність по чоловікові і своє майно на загальну суму 10 тисяч зол. пол., а також домашню худобу, перелічену в окремому реєстрі⁶⁵. Настасія Ковчайова заповіла будинок неповнолітнім дітям – сину Леськові, дочкам Ганні і Марії, поділивши його на три частини. Синові також залишила півволоки землі на міському ґрунті, рушницю і вола. Фільварок мали поділити на дві частини поміж сином і дочкою Марією, якій додатково залишила червону сукню⁶⁶. Регіна Соколова розпорядилася передати половину будинку, що знаходився на розі біля Луцької брами і польського шпиталю, навпіл синові від першого шлюбу Андрію й останньому чоловікові Матяшові⁶⁷. Софія Лежинська свій будинок, розташований на вул. Жидівській в Олиці, відписала дітям порівну: одруженому Якубові і неповнолітнім дочкам Катерині і Сузанні. Вона також залишила дочкам волоку поля, зазначивши, щоб син не претендував на цю нерухомість, оскільки «сам собі вже був господарем»⁶⁸. Євдоксія Гарасимиха Чирчиха залишила синові хату з ділянкою землі, чверть поля, фільварок із клунею на передмісті Залісоччя, а город і поле відписала

⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 154 зв.-155 зв.; *Bilous N.* Konflikty w rodzinach mieszkańców miast Wołynia w świetle testamentów XVII wieku // КНKM. – Rok LXI. – Warszawa, 2013, nr 2. – S. 320.

⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91 зв.

⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 32 зв.

⁶⁷ Там само. – Арк. 157.

⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 54 зв.

трём заміжнім дочкам⁶⁹. Ковельська міщанка Вівдя Шебанкова заповіла свою хатку дочці Вусі, яка доглядала матір і зобов'язувалася її поховати, а синів – лише 8 злотих⁷⁰.

Олицька міщанка Євдоксія Іванова Капітаніха записала дочці Огапці і своєму зятеві Сидору Кондратовичу будинок з усіма рухомими речами на тій умові, що вони будуть виховувати її внучку Настусю і не передаватимуть рідному батькові. Також їм заповіла півволоки поля на передмісті Завороття, де чверть поля мала належати тій же внучці. Ще чверть поля відписала своїй другій внучці Одарці. Цю частину поля на той час тримав зять тестаторки Іван Мельник, чоловік її дочки-небіжчиці Хвеси⁷¹. Міщанка з м-ка Козлин Овдотя Кайданиха заповіла своїм синам – Парфену і молодшому Дмитру – усю нерухомість: будинок з усіма рухомими речами, винницю з котлами, дві волоки поля, три сіножаті, 10 кіп жита, а також гроші готівкою і домашню худобу (старшому дістались 26 кіп гр. лит., кінь і вол, а молодшому – 23 копи гр. лит., віл, кінь, бик, теличка). Дочці Оринці міщанка відписала свій одяг: одну зелену сукню з оксамиту, іншу – повсякденну, біле плаття, три подушки та перину⁷².

Траплялися одиничні випадки, коли матері позбавляли майна когось зі своїх дітей. Дубенська міщанка Катерина Хвалькевичова заповіла трём синам половину будинку, фільварок, пляц і волоку поля, зазначивши, що її дочка не мала права до того спадку, оскільки розгнівала матір⁷³.

Тестаторки похилого віку відписували своє майно внукам і правнукам, іноді при цьому виявляючи свої почуття, вживаючи пестливих слів стосовно маленьких нащадків. Федора Макарівна Царьова на схилі свого віку проживала разом з онучкою Хвесьюкою Дем'янівною, її чоловіком Ярошем Левковичем та маленькою правнучкою Марисею. Тестаторка, вдячна своїм онукам за те, що вони вісім років доглядали її та обіцяли піклуватися про неї до самої смерті, відписала їм «днину» поля на Заворотті, а правнучці – город зі старою клунькою на тому ж передмісті⁷⁴. Ковельська міщанка Тетяна Федорова, сестра лентвійта-небіжчика Марка Нисановича, залишила своїм онукам Петру і Григорію 270 зол. пол., окрім того викупила фільварок за 120 зол. пол., який також заповіла онукам та виплатила борги їхніх батьків. Ще 150 зол. пол. вона залишила внучці Настасії, а наймолодшій внучці Мелашці заповіла півфільварку, позолочений пояс і сплатила 100 зол. пол. жінкам-годувальницям, які вигодували дівчинку, що залишилася сиротою⁷⁵.

Наступна частина диспозицій стосувалася *рухомих речей*. Найчастіше жінки згадують частини свого гардеробу і тканини, з яких був пошитий одяг, досить докладно зупиняючись на його кольорі та окремих деталях. Як відомо, одяг у

⁶⁹ Там само. – Арк. 106.

⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 42 зв.-43. Див. Додаток 2, док. 5.

⁷¹ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 153 зв.

⁷² Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 22. Див. Додаток 2, док. 2.

⁷³ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 32-32 зв. Див. Додаток 2, док. 6.

⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 149 зв.

⁷⁵ «Na pozostałą sierotę od matki na imię Melaszkę w pieluszkach wydało się mamkam złotych sto pokąd one wykarmili piersiami». ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 74.

тогочасному суспільстві був свого роду маркером, що визначав соціальний статус людини, а для міщан був ще й капіталовкладенням.

Волинські міщанки рідко згадують одяг, пошитий з дорогих тканин (адамашк, оксамит, шовк) чи підшитий хутром, і зовсім не згадують шуби. Натомість в тестаментх фігурує повсякденний одяг, що передавався у спадок нащадкам по жіночій лінії, а також чоловікам. Регіна Соколова залишила синові і другому чоловікові три пояси: два маленьких срібних і срібно-золочений, по одній срібній ложці. Оскільки вона не мала дочок, то залишила синові і чоловікові у спадок жіночий одяг: фалендишову чамару, білі хусти, спідниці, сукні, кабат та ін.⁷⁶ Олицька солодовничка Лукашиха заповіла дочці Марині лазурову шиптухову сукню, 15 аршинів грубого сурового полотна ткацької роботи, 7 жіночих сорочок (кошуль), чотири фартухи, чотири тканих хустки, три подушки, скрині⁷⁷. А рівненська міщанка Євдотя Гаврилова Павловичова відписала своїй дочці Маруші лише 12 наміток у скрині та дві подушки⁷⁸.

Білизна і постіль рідко згадуються серед предметів повсякденного вжитку. Частіше про них ідеться в тестаментх олицьких міщанок. Подібна ситуація і з посудом, тестаторки згадували найцінніший – срібний, переважно ложки. Заможна олицька міщанка Маріана Слоньчина залишила після себе дві срібні чашки московської роботи за 40 зол. пол., три срібні ложки по 5 зол. пол. кожна. Анна Маринська, крім срібних ложок, згадує недорогий посуд – олов'яні фляшу і півмисок, півгарнцовку і нову панівку (сковороду). Зовсім бракує інформації про книги, картини, ікони, меблі.

Важливе місце у тогочасних тестаментх відводилося прикрасам (клеянодам) – золотим персням, малим срібним перстеникам, сигнетам з гербами власників, гудзикам, оправленим у золото і срібло. Такі предмети та речі фіксуються рідко і тільки у заможних міщанок. У кількох випадках свої коштовні речі (ланцюжки, намисто, корали) тестаторки заповіли церкві.

Зрідка згадується зброя. Дубенська міщанка Фрузина Монджейовська заповіла старшому синові Стефанові коня і батьківську шаблю, яку він мав викупити із застави за 4 зол. пол., другому синові Олександрові відписала тисавого (ясногнідого) лошака і гніду корову, третьому синові Мартинові – лошичку і невелику корову, а слuzі Феськові – «мрозовату» кобилу⁷⁹.

Домашня худоба – найпоширеніше майно, яке записувалося спадкоємцям тестаторами. Наприклад Катерина Хребтунова залишила своєму чоловікові три воли, дві корови з телятами, бика, білу кобилу з жеребцем, 10 овець, одну свиню. Крім того, синові Олександру відписала: 4 вівці, 3 корови, 3 свині, 1 вола, 1 коня. Анна Маринська синові Миколаю залишила 4 волів, коня, 8 овець, 7 свиней і 18 зол. пол. для купівлі корови, а іншому синові – 4 волів, коня, корову, 8 овець та 7 свиней. Дорота Якубова Гроховальська залишила чоловікові і дітям 10 голів рогатої худоби, четверо коней, двох жеребців, 24 вівці і

⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157.

⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 72 зв.

⁷⁸ ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 220 зв.

⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 10, арк. 10 зв.-11.

21 свиню. Олицька солодовничка Лукашиха серед своїх рухомих речей спершу згадує 5 свиней, яких розподілила таким чином: стару свиню і два вепра передавала дочці Марині, двоє свиней – останньому чоловікові Лукашові. Аполонія Більцова, вдова олицького писаря Мартина Більця, залишила усю нерухомість своїм синам – Криштофу і Миколаю, а своїй племінниці Магдалені Пшизоловській, дочці покійного брата, відписала корову і двох рудих бичків, двох биків-озимків, корову з телям, а також дві перини і три подушки з наволоками⁸⁰.

Деякі тестаторки частину речей записували своїм сестрам і братам, або їхнім нащадкам. Найчастіше це були домашня худоба, одяг, постіль, посуд, або якісь дрібніші речі. Записи тестаторок залежали не тільки від рівня їх заможності, але й від стосунків у родині. Щедрими на такі подарунки були самотні міщанки, вдови, бездітні жінки. Бездітна Марія Сеньковна залишила своїй племінниці червону фалендишову сукню та 6 сорочок⁸¹. Аполонія Гаврилівна Лукашевичова заповіла своїй племінниці Мелашці $2\frac{1}{4}$ лікті турецького мухасру вишневого кольору, 20 ліктів пасамону борщового, лазурову паклакову катанку, підшиту білими баранами⁸². Бездітна олицька міщанка Вівдя Білецька заповіла усе своє майно племінницям, дочкам брата – Єві і Ганні: лазурову сукню, кожух, татарський півчмарок, чотири сорочки, чотири намітки, дві подушки, старий коц та скриньку⁸³. Йовся Семенова Веремійчикова відписала своїй племінниці Огапці кожух і білі хустки⁸⁴. Найщедрішою була Софія Куновська, яка заповіла своїм племінницям Агаті Добковій і Кристині Бризельовій $\frac{2}{3}$ свого будинку ($\frac{1}{3}$ дісталася чоловікові) за те, що вони доклали чимало зусиль і старань, доглядаючи її під час хвороби. Інших родичів і близьких вона віддалила від спадщини⁸⁵.

Поодинокими були записи на користь домашньої челяді і слуг. Софія Вальдзина заповіла своїй кухарці Марині півволоки землі у користування на рік за 1 копу, сорочку, фартух, черевики і хустку за умови, що вона дослужить до кінця терміну⁸⁶.

«Aby na duszy mojej nic nie zostawalo...» – боргові зобов'язання

Неабиякий клопіт для тестатора становили різні майнові зобов'язання, якими він був обтяжений (борги, кредити, застави), що згодом ставало проблемою і для спадкоємців. Докладний перелік боргів і прохання про їх сплату – важлива частина заповітів, яка мала не лише матеріальний вимір, а й релігійний, адже будь-які борги могли «обтяжувати душу» покійника, наражати її на по смертні муки і замикати ворота до Вічності. Тому в актах останньої волі

⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 188-188 зв. Див. Додаток 2, док. 3.

⁸¹ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 16 зв.

⁸² ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 131 зв.

⁸³ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 55.

⁸⁴ Там само. – Арк. 48.

⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 159.

⁸⁶ Там само. – Арк. 146.

традиційно звучали прохання до спадкоємців врегулювати усі фінансові питання після смерті тестаторів, аби їх «душі тяжкості не чинити»⁸⁷.

Акти про повернення боргів вписувалися до міських книг, зрідка інформація про це дописувалася наприкінці тестаменту. Так вчинили олицькі лавники, оформлюючи тестамент Євдоксії Капітанихи. Вони запитали присутніх при цьому акті свідків і членів родини, чи хтось із них має заперечення щодо волі тестаторки. Один зять погодився з виголошеним, а другий виступив проти, стверджуючи, що теща йому заборгувала, але тестаторка усе заперечила. Міщанин Трохим Москалько заявив, що свою позику в сумі 76 зол. пол. він тестаторці вже повернув, що та підтвердила. Лавники помістили усю цю інформацію наприкінці тестаменту⁸⁸. Реїна Голяшевська уклала свій заповіт в Олиці 30 серпня 1660 р., а після її смерті на прохання сина Лаврина міські урядники 24 червня 1662 р. підготували та вписали до урядових книг «акт про розподіл майна поміж спадкоємцями небіжчиці і сплату її боргів»⁸⁹.

Рідко хто з тестаторів не згадував своїх боржників. У разі їх відсутності зазначали цей факт фразами на кшталт: «*declarowła też taż testatorka iż jej nikt nie winien; ani ona nikomu nic nie winna*», «*długów żadnych, powiedziała, nikomu nie została winna*», «*długu żadnego nikomu nie winnam i mnie nikt nie winien*».

Позичали найчастіше у євреїв під заставу майна або якихось речей. Олицька солодовничка Лукашиха зазначила, що заборгувала місцевому єврею одну копу грошів, віддавши під заставу кожух, просила свого чоловіка сплатити цей борг⁹⁰. Однак, траплялися випадки, коли волинські міщанки самі кредитували євреїв. Катерина Хребтунова згадує трьох боржників-євреїв, кожен з яких заборгував їй особисто по 100 зол. пол. Ковельчанка Настасія Олександрова теж мала євреїв-боржників: Мойша Рожков завинив їй 100 зол. пол., які не віддавав протягом 16 років, його дочка позичила у неї 24 зол. пол. під заставу червоного мухаєру, Маєр Гутничий позичив у неї 50 зол. пол. три роки тому, Абрам Мороз – також 50 зол. пол. п'ять років тому. Її приятелька Передириха Шиманова, разом з якою тестаторка торгувала 12 років, завинила їй 71 зол. пол. Усі ці борги мали стягнути з боржників ексекutori тестаменту та Настасин племінник – бурмистр Григорій Панасович, який сам колись позичив у тітчиного чоловіка 100 зол. пол., але отримав їх у дар перед його смертю⁹¹. Дубенська міщанка Регіна Соколова наприкінці свого тестаменту зазначила, що дружина єврея Шломи Колтунова заборгувала їй 6 зол. пол., які вона заповідає польському шпиталеві⁹².

Найбільше боржників мала Маріанна Слоньчина, яка ретельно перераховує усіх осіб, що їй завинили на загальну суму 300 зол. пол. Міщанка зобов'язала своїх ексекуторів стягнути ці борги і передати кантору олицького костелу для «порятунку її душі»⁹³. Катерина Ветровна згадує боржника свого померлого

⁸⁷ *Popiołek B.* «Woli mojej ostatniej testament ten...». – S. 195.

⁸⁸ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 153 зв.

⁸⁹ Там само. – Арк. 44 зв.-45, 80.

⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 72 зв.

⁹¹ ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 4, арк. 117 зв.-118.

⁹² ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157 зв.

⁹³ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91 зв.

батька – млинаря Матея, який також помер, не повернувши їй 60 зол. пол. Цей борг перейшов на сина млинаря, якого вона просила віддати, розподіливши його на три частини: 20 зол. пол. до Розарія Найсвятішої Панни в олицькому костелі Св. Трійці, 20 зол. пол. – на шпиталь для убогих, де вона перебувала на той час, 20 зол. пол. – шевському цехові, якому завинив її батько⁹⁴.

Убогі міщанки також перераховують боржників. Уксінія Іванова Ратчинська просить повернути борги її спадкоємцю: Хвесько Фільов завинив їй 3 зол. пол. і 8 грошів, Андрій Мірутенья – 8 грошів, Гасько Дорогуша – три осьмаки жита і півтори осьмаки гречки, Іван Ющицин – чверть гречки, Федір Куратнік – чотири осьмаки гречки і півмаца вівса⁹⁵. Навіть самотня убога олицька міщанка Анна Черетянчина мала боржників: Вакула Сухорич завинив їй був 6 кіп лит., Івашко Головнич – 2 зол. пол., циган Дмитро у Клевани – 1 копу, Тарас у с. Раховці – півкопи грошів.

Більшу частину невеличкого заповіту убогої міщанки Матяшової Шевеліної складає перелік осіб і сум, що вона їм завинила, згадує при цьому і своїх боржників:

«Ciało zaś swoje grzeszne pogrześć obrządkiem religiej greckiej przy cerkwi zawrockiej upraszała, na który pogrzeb odkazała złoty, a taler swieszczennikowi aby ją w sobotnik wpisał. A te złotych cztery odda Jan Bliźniuk za złotych dwunastu, które został winien tak mężowi memu nieboszczykowi, jako i mnie samej za chatę z ćwiercią placu kupną od nas obojga na Zawrociu wedle Jeuchyma Petka, a z drugą stronę placu pustego za złotych dwadzieścia i puł osma, a oddał już nam przed tym był obojgu złotych piętnaście. A do tej chaty przedanej jemu, żaden nie ma nijakiej bliskości ani należności, lubo jest syn na te mały jeszcze Chwesik, ale ten sobie napotym inszą wysłuży i do ludzi niech idzie. Sławetnemu Panu Alexandrowi Bobrowiczowi, rajcy ołyckiemu, winna zostaje złotych два, ten dług zapłaci pomieniony Jan złotych ośmiu pozostałych. Semen Szpaczek, co się upominał u mnie z mężem złotych pięciu długu za sadowinę, tedy jemu nie mają bydz dawane od tegoż Jana, bo mąż mój nieboszczyk służył kilka lat jego dziadowi Chwedorowi Łyзде, tedy gdy się jemu upominał złotych dwudziestu za wysługę, on jemu powiedział: „patrz sobie tego długu na gruncie moim po śmierci mojej”. A ten grunt wszytek otrzymał pomieniony Semen Szpaczek».

Наостанок міщанка зазначає, що своєму синові Хвесикові вона нічого не залишає через свою бідність і просить добрих людей взяти його до себе на виховання, адже той колись їм за це відслужить⁹⁶.

⁹⁴ Там само. – Арк. 160.

⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 195-195 зв.

⁹⁶ «Syna mego Chweska kto będzie łaskaw po mej śmierci, niech sobie weźmie a wyćwyczy na dobre i swej woli nie daje. A ja za tego będę Boga prosiła, i odsłuży on gdy dorośnie». ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 135 зв.

Тою ѿстатнею волею моею ствержаю и в моц заховаю».
Прикінцеві формули

Після усіх згаданих вище елементів формуляру вписувалася *corroboratio*, чим підтверджувалася воля тестатора і присутність свідків. Майже усі тестаменти, написані під час хвороби, були усними зізнаннями останньої волі, що складалися зазвичай перед трьома-чотирма урядниками з міської ради і лави. Іноді додатково запрошувались як свідки сусіди або приятелі помираючої особи, духовні особи. Траплялися випадки засвідчення testamentів сімома свідками. Таку кількість, зокрема, вимагали норми магдебурзького права, коли заповіт укладався в домівках хворих міщан, а не в ратуші⁹⁷. В олицьких тестаментх імена свідків записувались також і на початку акту латинською мовою, а потім повторювались наприкінці польською.

Екзекуторами актів останньої волі ставали переважно опікуни родини померлої, згадувані в тестаментх, серед яких могли бути і близькі родичі, а також члени міського уряду, духовні особи.

13 (25%) або кожний четвертий з проаналізованих testamentів містять *sanctio* – погрози щодо людей, які порушать останню волю тестатора. Така ситуація загалом може вказувати на нечасті випадки порушення приписів тестаторок після їхньої смерті. Типовими були такі записи: «А kto by miał ostatniej woli mojej temu testamentu przeczyć, takowy się każdy ma ze mną rozprawić na Straszny Sądzie przed Panem Bogiem»⁹⁸; «Co jeśli by kto kolwiek ważył ten testament ostatniej woli mojej kasować, takowego każdego pozynam na Sąd Boży straszliwy, który się ze mną rospirać będzie przed Maiestatem jego przenajwiększym»⁹⁹. Дещо інакше ця формула записана у тестаменті рівненської міщанки Феськи Кондрихи: «А gdyby się kto ważył testament muj kasować albo przesondzać, takowego każdego na Sond Pansky straszliwy generalny, tam się z nim sprawie»¹⁰⁰.

Кінцевий протокол складався з *datum* – інформації про дату і місце списання документу. Після цього тестатор ставив підпис, а в разі неписьменності – хрестик. Далі підписувались свідки, прикладаючи свої сигнети. Наприкінці заповіту володимирської міщанки Куниці Каплянки перераховані поіменно всі свідки, які «печати свои приложили и руки свои хто писати умель подписали»¹⁰¹. Олицька міщанка Маріанна Слоньчина власноруч підписала свій тестамент: «А dla lepszej wiary i pewności podpisuje się przy podpisach przyjaciół na to zaproszonych ręką własną»¹⁰². Звісно у більшості випадків жінки були неписьменними і замість підписів ставили хрестики.

⁹⁷ Groicki Bartłomiej. Tytuły prawa magdeburskiego / Wyd. K. Koranyj. – Warszawa, 1954. – S. 178; Zielecka W. Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku // Czasopismo Prawno-Historyczne. –Т. LXI. – 2009. – Z. 1. – S. 72.

⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 32 зв.

⁹⁹ Там само. – Арк. 157.

¹⁰⁰ ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 156 зв.

¹⁰¹ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 130 зв.-131.

¹⁰² ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91 зв.

* * *

Акти останньої волі засвідчують факт високої побожності більшості тогочасних городянок Речі Посполитої. Жінки католицького визнання особливо серйозно переймалися проблемами вічного порятунку своєї душі, призначаючи для цього певні кошти і вказуючи шляхи або способи їх пошуку. У містах Волині заможні жінки виділяли кошти готівкою (тотожні сумам, які відписували шляхтянки), тоді як пересічні міщанки гроші на ці цілі вишукували в різний спосіб, наприклад: розпродавали майно, домашню худобу, записували частину спадку або покладались у цьому на своїх рідних, не вказуючи жодних сум.

Дослідники жіночих тестаментів вважають, що ці джерела дають можливість розпізнати форми релігійної активності і побожності тестаторок, які вони проявляли при житті. Передусім це були дарчі на користь церковних і благодійних інституцій. Пожертви коливались у межах від кількох злотих до кількох сотень і, звичайно, залежали від фінансових можливостей даної особи та, можливо, рівня її побожності. Суми на поховання теж варіювались і залежали від заможності городянок. Якщо у краківських і познанських патриціанок ці суми сягали кількох тисяч¹⁰³, то у волинському соціумі – від кількох злотих до кількох сотень. Але найбільше було безготівкових записів, даринь нерухомості і речей.

Видається, що попри шаблонність і схематизм формул, які уживались місськими канцеляристами при складанні тестаменту, за кліше все ж можна розгледіти деякі індивідуальні характеристики та емоції волинських міщанок, які мимохіть розповідали про ситуацію в родині і стосунки з чоловіками. Зміст деяких тестаментів вказує на безпосередню участь жінок у процесі складання актів останньої волі.

Отже, попри невелику кількість збережених тестаментів міщанок ранньомодерної Волині, ці документи мають високу джерелознавчу цінність. Вони відзначаються своєю докладністю, містять чимало інформації про матеріальний стан тестаторок, їхню релігійність/побожність, деякі з них віддзеркалюють емоційний стан і долі жінок, ситуацію в родині, ставлення до шлюбних партнерів. Порівняно із заповітами чоловіків, жіночі яскравіше та виразніше демонструють індивідуальність тестаторок та їхні емоції, відчуття страху і побоювання у переддень смерті за стан своєї душі та долю дітей. Вони є важливим джерелом для аналізу повсякдення та уявлень ранньомодерних людей.

Д о д а т о к 1.
«Перелік волинських міщанок-тестаторок»

Таблиця

№	Місто	Ім'я тестаторки	Дата вписання	Джерело
1	2	3	4	5
1	Володимир	Куниця Каплянка, дружина Мартина Приборського	1.02.1590	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 130-131 зв.

¹⁰³ *Karpiński A.* Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów... – S. 221.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5
2	Дубно	Марія Сеньковна, дружина 1. Криштофа Псярського, машталера, 2. Григорія Ружанського, замкового пекаря	10.01.1645	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 16-16 зв.
3		Настасія Ковчайова, вдова	24.03.1649	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 32 зв.
4		Регіна Соколова, дружина 1. Януша Волошинова, 2. Матяша Соколова	23.04.1650	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157-158
5		Уксинія Іванова, вдова	12.11.1649	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 195-195 зв.
6		Настасія Синицька, дружина 1. Василя Швозки, 2. Кузьми Лубовіка, 3. Данила Синицького	16.02.1660	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 154 зв.-155 зв.
7		Катерина Толочкова, дружина 1. Іллі, 2. Андрія Толочка	12.05.1664	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 283-284 зв.
8		Катерина Хребтунова, дружина 1. Супруна, 2. Левка Хребтунова	14.03.1674	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 464-465 зв.
9		Фрузина Монджейовська	12.12.1684	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 10, арк. 10 зв. - 11
10		Пелагія Зайчиха, вдова Матвія Зайчика	8.03.1690	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 11, арк. 54 зв.-56
11		Настасія Стефанова Зайкова	20.03.1690	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 11, арк. 128 зв.
12		Пелагія Дахнова	18.12.1694	НГАБ, ф. 694, оп. 7, спр. 816, арк. 29 зв.
13		Катерина Григорова Хвалькевичова	30.09.1701	ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 32-32 зв.
14	Заслав	Ганна Яцьківна, вдова Кузьми Іванушковича	12.10.1572	АРК, Archiwum Sanguszków, Ręko- pisu, nr 27, s. 122- 124; опубл.: <i>Тесленко І.</i> Заславська замкова книга... с. 251-252.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5
15	Ковель	Ганна Ходажовна, дружина 1. Василя Попика, 2. Романа Красновольця	16.03.1662	ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 85 зв.-86
16		Гальшка Станіславівна Сколдицька	7.05.1663	ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 268-268 зв.
17		Настасія Олександрова	27.11.1671	ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 4, арк. 117-118 зв.
18		Аполонія Гаврилова Лукашевичова, дружина Кіндрата Лавриновича	15.01.1678	ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 131 зв.-132 зв.
19		Вівдя Шебанкова	22.02.1691	ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 42 зв.
20		Тетяна Федорівна Нисановичова, вдова лентвійта Марка Нисановича	17.12.1690	ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 74-74 зв.
21	Козлин	Овдотя Кайданиха	14.03.1610	Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 22
22	Луцьк	Пелагія Іванівна Обухова, вдова Якіма Обуха	2.04.1594	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 675-676
23	Олика	Ганна Черетянчина	26.06.1601	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 47
24		Настя Шеметицька	25.09.1602	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 58, 93 зв.
25		Дорота Матисова Сокальська	21.02.1649	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 38 зв.
26		Гася Нагішкова, дружина 1. Федора Бізумова, 2. Стефана Нагішка	8.04.1654	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 41
27		Йовся Семенова Веремейчикова	1.06.1654	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 48
28		Вівдя Білецька	17.04.1657	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 55
29		Лукашиха, солодовничка	11.03.1658	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 72 зв.-73

Продовження таблиці

1	2	3	4	5
30		Регіна Голяшевська	30.08.1660	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 44 зв.-45
31		Софія Андрійова Лежинська, вдова	24.04.1661	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 54-54 зв.
32		Маріанна Слоньчина, вдова	15.12.1661	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91-91 зв.
33		Євдоксія Арасимиша Чирчиха	3.03.1664	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 106-106 зв.
34		Матяшова Шевеліна	26.06.1665	ЦДІАУК, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 135 зв.
35		Софія Вальдзина, дружина 1. Яна Дильовського, 2. Михайла Вальдзина, будівничого олицького замку	26.03.1666	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 145 зв.-146
36		Федора Макарівна Давидова Царьова	22.04.1666	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 149 зв.-150
37		Євдоксія Іванова Капітаніха, вдова	20.05.1666	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 153-153 зв.
38		Йовся Полуйкова, дружина 1. Івана Пашинського, 2. Омелька Позневича, 3. Юхима Спорішовича, 4. Яцька Полуйка	15.06.1666	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 156-156 зв.
39		Софія Куновська, дружина 1. Станіслава Тшовецького, 2. Яна Готарда, 3. Миколая Павловського, 4. Криштофа Куновського	4.03.1667	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 158 зв.-159
40		Катерина Ветровна	15.03.1667	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 160
41		Дорота Гроховальська, дру- жина 1. Яна Соколовського, 2. Якуба Гроховальського	28.01.1668	ЦДІАУК, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 170-170 зв.
42		Аполонія Мартинова Більцова, вдова	11.04.1669	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 188
43		Йовхимка Йоськова Лукьяновичова, вдова	22.02.1670	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 197

Закінчення таблиці

1	2	3	4	5
44		Марина, шпитальна бабка	24.08.1684	ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 13
45	Рівне	Марина Гордійова Храсицька	29.01.1691	ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 19-19 зв., 44
46		Катерина Гусакова	4.07.1691	ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 21
47		Ганна Павлова Городецька	6.05.1691	ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 117 зв.
48		Параска Андрійова Шуляковна	6.03.1694	ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 149 зв.
49		Феська Кондриха	Січень 1694	ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 156-156 зв.
50		Марина Андрушкевичова, 1. Макариха, дружина пахолка, 2. Сергія Андрушкевича	2.03.1696	ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 175 зв.
51		Євдотя Гаврилова Павловичова	15.03.1698	ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 220-220 зв.
52		Йовхимка Мидловська	10.08.1699	ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 242

Додаток 2

Тексти тестаментів

1. Тестамент міщанки Куниці Каплянки, дружини Мартина Приборського. Володимир, 1 лютого 1590 р.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 130-131. Облята до володимирської гродської книги. Подав для вписання чоловік небіжчиці, 9 лютого 1590 р.

Тестаментъ п̄неє Мартиновоє Приборское п̄ну Мартинови Приборскому даныи

Року девятьдесятого, м̄сца февраля девятого дня

Присылаць на вриад кгродскии володимерскии до мене, Собестиана Глебовича, будучого на мѣстцу п̄на Романа Велгорского, подстаростего володимерского, пань Мартинь Приборскии через приатѣла своего п̄на Юря Врощимьского тестаментъ малжонки своеє п̄неє Куницы Каплянки под печатю еє, также под печатми и с подписмы рукь людѣи добрых п̄ну Приборскому даныи, которыи тестаментъ пань Вручимскии передо мною на вриадѣ положивши, просиль абы до книг уписань былъ. Яа его приемши, передь собою читати казалъ, и такъ се в себе маєт.

Во имя Отца и Сына и Св̄того Духа Амин.

҃А, *Мартиноваа Приборскаа Куница Каплинка*, сознаваю сим тастаментом моим, кому того потреба ведати будеть тепер и напотомъ будучим. Ижь *Пан Богъ* мене хоробою ѿложною наведиль, в которой я сподеваючися на себе смерти, котораа каждого человека минути не можетъ. Ино коли Богъ милостивый мене в той хоробе моеи до хвалы своеи святое поволат, а душу мою грешную зъ тела моего возметь, малжонок мои милый п̃нъ *Мартинъ Приборский* тело мое грешное сполечне с пнею маткою моею, водле закону *йшого* // [130 зв.] *ѿвтого греческого* в монастыри *ѿвтого Спаса* поховати мает. *Свещеником ѿтцу* моему духовному *ѿтцу Ермоле* спаскому водле баченя своего за працу их нагородити, также и убозство наделити мает.

А што ся дотычетъ маетности моее, по мне зъѿсталое, з ним же малжонкомъ моимъ зсполечне набытое, то есть дом в месте *Володимеры* в рынку на рогу лежачи, по небожчику *ѿтцу* моемъ зъосталый, в которомъ тепер мешкаем, малжонку моему и мне *ѿт* панее матъки моее половицу дарованыи и записаныи, а *ѿт* пана *Ивана Бобриковича* и малжонки его а братаньки моее *Мари Дехновны Каплича* половицу того дома за певную суму пнзеи вечностью нам зо всеми приналежностями до него належачими зосталые, тот дом весь и зо всемъ на все, што на мене належало, малжонка моего милого сим тастаментом моим даю, дарую и на вечность записую, *ѿтдалаючи ѿт* всех близкихъ кривныхъ моих на вечные часы. Зъѿставуючи в том дому паней матце моеи волное мешканье до живота ее, ѿ што и малжонка моего пилю прощу, абы по животе моем в том дому помененом матку мою до живота ее заховаль, не чинечи ей никакое трудности.

А што се дотычетъ речеи моих рухомыхъ *ѿт* велика и до мала, также третее меры млыновъ *белоберезских дворца*, и што ѿдно до него належит, то все ничего не вымуючи, ани зоставуючи на близких, кривных и повинных моих тому малжонку моему п̃ну *Мартину Приборскому* даю, дарую и записую сим тастаментом ѿстатнее воли моее, водле першого запису моего права *ѿт* мене ему даного вечными часы. И на то есми ему дала сес мои тастаментъ под печатью моею.

А при том были и того добре сведоми и за устною прозбою моею руки свои до сего тастаменту моего подписали *ѿтець Епимахъ*, протопопа *володимерский* и *ѿтець мои духовный Ермола*, служитель церкви монастыра *ѿвтого Спаса*, а приатели повинные мои п̃нъ *Василей Вохнович Вербский*, п̃нъ *Григорей Дворецкий*, подписок *земский володимерский*, а панъ *Назар Нестерович*, бурмистр места *Володимерского*, печати свои приложили и руки свои хто писати умель подписали.

Писанъ у *Володимери*, лѣта *Божого Нароженья* тисеча *пнатсот* девять-десатого, *йсца феврала першого* // [131] дна.

Епимах Ивановский, протопоп

Ермолаи, попь *спаский володимерский* власнаа рука

Василей Вохнович Вербский рукою власною

Григорей Дворецкий, подписок *земский володимерский* рука власнаа.

Которыи же то тастаментъ слово *ѿт* слова до книг *кгородских володимерскихъ* есть записанъ.

2. Тестамент міщанки Овдоті Кайданихи. Козлин, 14 березня 1610 р.

Джерело: Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 22. Укладений в будинку вїта на прохання тестаторки. Облята до міської книги. Документ частково пошкоджений.

Року 1610, мѣца марца 14 дня

Передо мною Матфѣемъ Панасовичом, на тот [час будучим лентвоитом], а при мнѣ бурмистрами Станиславом Козловским а За[хариашом] Вербицким, Мицѣм Стецковичом, присежники Макѣсимом Гавр[иловичом], Ивановом Хоми-чом небожка Овдотиа Кайданиха, зошлаа с того св[ета] месѣцка козлинскаа, отдѣказала на тестаменте дѣтѣком своим з маѣтности своеѣ.

Напрод дѣтем моим отказую, то ест Оренцы гроши коп 8 литовѣских вена, до того сукна зеленаа з оксамитом, другаа повѣшеднаа, сукман лунцѣккии, вола, телица рыжаа, копь десѣат, жита на лѣто в року 1610, доцѣ мои Оринцы платѣ бѣлого. Що остало дѣль на поли з сѣстрою старшою, подушок три, перина с тоиж маѣтности маѣт быти куплена з дому мого. Сїю моему меншому копь три и двадцѣть личбы литовское, вола, конѣа, бык, теличку, котлы сыном моим з виницею обом, то ест две волоки и засѣвѣком сыном моим, сеножатеи три сыном моим двоѣм. Подварковъ, що ест сыном моим и дом мои стоячии на улицы и с пожитѣками вшѣлакими, що к тому дому належитъ. Сїомъ моим Парфѣну и Дмитру с тоижъ маѣтѣности маюѣт собѣ одѣне справлати и пожиток мѣти. Полрѣза поля Климови, зѣтню моему, бѣзъ засѣвку за вѣцѣнкою подли Тишка, з другои стороны Прокопихи а опекуна зоставую Романа, зѣтѣа своѣго, дѣтем моим так в маѣтности, и ѣако в рѣчахъ рухомыхъ, волно му будѣть продат з дому и на пожиток в дому обернуть, а с того личбу маѣт дат кгды дети достут.

Що при том были добрыѣ люде Станислав Козаковскии и Захариаш Вербицкии, Миц, то ест бурмистровѣ, а присежныи Максим, Иван Хомич.

Того дѣяло в дому пѣна воита, року 1610, марца 14 дня.

3. Тестамент Аполонїї Бїльцовой, вдови олицького писаря Мартина Бїльця. Олика, 11 квітня 1669 р.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 188-188 зв. Укладений вдома, на прохання тестаторки. Облята до міської книги, того ж дня.

Testament sławetnej paniej Apolloniej Marcinowej Bielcowej,
wójtowej starej ołyckiej, siedmnastego dnia po śmierci
pana małżonka swego uczyniony

Na żądanie sławetnej paniej Apolloniej Marcinowej Bielcowej, wójtowej ołyckiej, z przydania urzędu pana Adama Tuczowieckiego, subdelegata sądowego ołyckiego, uczciwi Paweł Hutorowicz i Denis Szawułka, ławnicy przysięgli i mieszczanie

ołyczcy, z pisarzem przysięgłym miejskim, przy bytności przewielebnego Jmci xdzia Andrzeja Chromińskiego, wikaryjego kollegiaty ołyckiej, i sławetnego pana Alexandra Bobrowicza, burmistrza ołyckiego, tudzież pana Chwedora Kuryłowicza, rajce starego ołyckiego, pana Alexandra Butkiwicza, mieszczan ołyckich, zeszedli w grunta Zalasockie na folwark tej że paniej wójtowej i onę widzieli chorą na łożu leżącą, od której lubo chorej na ciełe, lecz na umyśle zdrowej i przy dobrej pamięci zostającej taką ostatnią wolą testamentem oświadczoną wysłyszeli.

Naprzód duszę swą Panu Bogu wszechmogącemu w Trójcy Świętej jedynemu, Pannie Naświętrzej Maryej i świętym Bożym przyczynie, jeśliby w tej chorobie umrzeć miała, oddawała. Ciało zaś swoje prosiła aby było pochowane w grobie brackim przy nieboszczyku swym panu małżonku za staraniem synów swoich Krzysztofa i Mikołaja.

Dobra zostające wszystkie ponieważ nikogo inszego nie może bydź do nich bliższego, tym że swym synom legowała, z których jeśliby się jakie ciężary pokazały za słusznym dowodem każdemu odpowiadać i one znosić powinny i rodziców swych żadnej w tym nie czynić ciężkości, jeśli chcą aby i sami długoletnie w błogosławieństwie Boskim i rodzicielskim na świecie obfitowali i kwitnęli. A co winna zostaje z nieboszczykiem małżonkiem mym za kupioną ćwierć pola u Stepana Hryceceniaty i Andrzeja, brata jego rodzzonego, za złotych siedmdziesiąt polskich, tedy na tę sumę daliśmy złotych dwadzieścia i jeden // [188v] i grochu ośmakę w złotych pułczwartu polskich. A winni zostajemy Andrzejowi złotych dziesięć, a Stepanowi złotych trzydzieści i pięć złotych polskich. A za pomienioną grochu ośmakę złotych trzy i groszy piętnaście zapłacić ma pan Iwan Dywiniec na czas naznaczony Ś[wię]tego Ostapia, święto ruskie, w roku terażniejszym. Krowe swą i byczki dwa ryże, ozimek niech jeden i drugi terażniejsze, z tej że krowę ciełę pozostałą po nieboszczyku panu Prziwołowskiemu, bracie moim rodzonym, iż jest jego córka przy mnie Magdalena Prziwołowska, mała panienka, i rządzić sobą nie zdoła. Tej to należy tej że pierzynek dwie i trzy poduszki z nawłokami jednemi zażywanemi oddać po mej śmierci naznaczam.

Za opiekunów i obrońców tej ostatniej wolej mojej i testamentu mego terażniejszego, tudzież dziatki i dobr moich upraszam wysoce czci godnego i przewielebnego jego m[ilo]ści xiedza Jędrzeja Chromińskiego, wykarijego kollegiaty ołyckiej, i jego m[ilo]ś pana Grzegorza, Jana Brzozowickiego filozofiej doktora Akademiej Zamoyskiej i Kollegium ołyckiego profesora, tudzierz i sławetnego pana Alexandra Bobrowicza, burmistrza, także i sławetnego pana Chwedora Kuryłowicza, rajce ołyckiego, także i pana Łukasza Gąsiowskiego, pisarza miejskiego przysięgłego, który był za żywota i współbratem małżonkowi memu. Rozumiem, że i z drugimi ich m[ilo]ściami p[anami] opiekunami memi, mnie dziatkom pozostałym moim z tej prace wymowić się nie zechcę i ostatniej dochowywać przyjaźni. A my to oboje z małżonkiem mym przed Bogiem zawdzięczać obiecujemy i nasze dziatki tu jeszcze pozostałe do woli Bożej odśługiwać to staranie i pracą zawsze przed dobrami będziemy odśługiwać wszelką swoją powolną życzliwością i usługami młodemi nim większe dorośną obowiązane wszystkim tym ich mciow jako dobrodziejom swoim zostają i zostawać dożywotnie mają.

Co wszystko jest na żądanie tej że paniej wójtowej (która wprzód sobie całe prawo ten testament zcassować i annilihować, jeśli by jeszcze z łaski Bożej z tej choroby zdrową zostać mogła zachowała, a jeśliby też już z wolej jego naświetrzej umrzeć i z tym się światem rostać miała, aby w xięgi miejskie ołyckie nie naruszony zapisany był, upraszała) do xiąg miejskich przyjęto i zapisano.

4. Тестамент шпитальної бабки Марини. Олика, 24 серпня 1684 р.

Джерело: ЦДАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 13. Укладений у шпиталю Св. Хреста. Облята до міської книги того ж дня.

Actum Olycae in Xenodochio S. Crucis, die vigesima quarta Augusti, feria quinta.
Anno Domini 1684

Testament Maryny, babki w szpitalu Świątego Krzyża

Na instantią nabożnej Maryny, babki szpitalnej, zeszedł pan Alexander Stanisław Charmenski, wójt ołycki i szafarz tegoż szpitala, z panem Hieronimem Taniukiewiczem, burmistrzem, do szpitala Św[iętego] Krzyża.

Którą to babkę zastali chorą na ciele, zdrową jednak na zmysłach. Która duszę Panu Bogu w ręce, jeśli się z tym światem rozłączy, aby było według przemożenia ciało pogrzebione pod starym kościołem pod figurą podle Wojciecha, wnuka swego.

Co się zostać może, naprzód gotowych pieniędzy złotych piętnaście i groszy trzyznaście, osnowy albo raczej motków kądzielnych ośm, kłębków zgrzebnych trzy, siermiężka biała nowa krótka, kozuch stary, chust w skrzynię mało co i to stare, z których w jednych położyć się kazała. A pieniędzy gotowych co się zostanie, to na msze święte, to też na obiad dla ubogich za duszę, na trunnę i na pogrzeb według przemożenia. Ostatek też zleciła sumnieniu pana wójta, prosiła aby na duszę jej pamiętał z starszą babką.

Co wszystko dla pamięci jest zapisano.

5. Тестамент ковельської міщанки Вовді Шобанкової. Ковель, 22 лютого 1691 р.

Джерело: ЦДАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 42 зв.-43. Облята до міської книги на прохання дочки і зятя тестаторки.

Testament jest przyjęty do xiąg miesckich urzędowskich kowelskich roku Pańskiego 1691, die 22 Februarij, na affectatio utciwego Wojciechowskiego z małżonką jego Wowdoju.

W imie Ojca i Syna, i Ducha Świątego. Amen.

Ja, na imie Wowdoja Szobankowa, obywatelka miasta tutejszego Kowla, widząc już całe moje lata i czasy bliższe na ony świat, tak też i zdrowie czując słabe, jako

pismo święte świadczy *memento mori* – pamiętaj na śmierć *et parata futura* i być gotowa, jednak ja naprzód policam się Panu Bogu wszechmogącemu w Trójcy Świętej jedynemu, Przenaj[.]świętszej Pannie Maryiej i wszystkim świętym. Która zostaje jeszcze przy dobrej pamięci mojej.

Czynie ten testament według możności, w którym proszę pokornie wszystkich *omnes* żyjących na świecie aby mi odpuściwszy grzechy i nie pamiętali, jeżeli co kolwiek wykroczyła. O co też proszę pokornie za moją curką Wusią nazywającą się po mężu Wojciechowską, której leguję te chatkę ubogą moją za jej podjęte prace i wyżywienie około mnie matki swojej, aby jej w niczym żaden syn mój nie turbował. A s tej chaty leguje synowi memu młodszemu Panasowi złotych ośm. Także upraszam aby mi po śmierci s tej chałupy uczyniła córka moja Wusia po chrześci[.]jańsku pogrzeb według możności.

A jeżeliby chto miał czynić ukrzywdzenie mojej córce, będę przed Panem Bogiem moim miała sąd mój.

A teraz ostatniego kresu życia mego wszystkich żyjących na świecie żegnam.

Działo się przy sławetnych ludziach: naprzód przy panu Semenowi Panfilowiczowi, rajcy miasta tutejszego, i przy panu Theodoru Pilipowiczowi, i przy panu Semenowi Pocijowiczowi.

Co dla lepszej wiary i pewności rękami swemi podpisali.

6. Тестамент дубенської міщанки Катерини Григорової Хвалькевичової. Дубно, 30 вересня 1701 р.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 32-32 зв. Укладений вдома на прохання тестаторки. Облята до міської книги того ж дня.

Jesus, Maria, Jósef

Testament albo raczej ostatnia wola sławetnej pani Katarzyny Gregorowej Chwalkiewiczowej, miesz[.]ki dubińskiej

Anno salutifero millesimo septengentesimo primo

Die 30 Septembris

Sławetna pani Katarzyna Chwalkiewiczowa, miesz[.]ka dubińska, zaprosiwszy do domu swojego sław[etnego] magistratu miasta Dubna, tudzież przy bytności wieleb[etnego] ojca Jana Dubinski[ego], instigatora generalnego duchownego. Będąc chora na ciele i na wszystkich członkach starością obciążona, uczyniła dispositi[.]ą albo raczej ostatnią wolą dobr swoich, które z rąk Bozkich za staraniem swoim i z nieboszczykiem małżonkiem, jednak na duszy zdrowa i na zwystkich¹⁰⁴ zmysłach.

Naprzód ciało grzeszne, które z ziemi ulepione ziemi na odpoczynek przy Ś[więtym] Mikołaju cerkwi pochować, który pogrzeb synowie Łaurenty, Mikołaj, Stefan mają swoim kosztem zastąpić. Na pogrzeb nie mam co legować (toż zeznała przy duchownej osobie).

¹⁰⁴ *Мало би быти*: wszystkich.

Naprzód za pytaniem panów rajców strony jakiej gotowizny odpowiedziała pomieniona pani Katarzyna, iż co za pierwszej Kozaczyzny wój mój rodzony zakopał pieniądze złotych dwanaście, które tedy obywatel Pohorylecki wyjął i wziął, z których nam pożyczał na różne potrzeby i gospodarstwo. Synom wszystkim trzem leguję połowę domu, a połowę domu do rozprawy z Hwedeiem o złotych pięćset pięćdziesiąt. //

Długów żadnych nie winnam nikomu, ani mnie nie winien żaden, ani chrześcijanin, ani Żyd.

Folwark ze wszystkimi miedzami z placem synom wszystkim trzema w równy dział leguję. Do tego córka nie należy, bo mnie rozgniewała. Włoka pola na trzy ręki synom w równy podział leguję. Pościel swoją na wolej synów, lubo wnuczce. Więcej nie mając czym disponować. Duszę moję Bogu w ręce oddaję. A proszę aby dziatki nie zapominali duszę moję.

Pie Jesu Domine dona mihi requiem amen.

Ten krzyżyk własnej ręki p. Katarzyny Chwalkiewiczowej manu propria.

Jako przy tym będący testamencie Stefan Figurny, lantwójt na ten czas.

Jarmuł Fedorowicz, burmistrz.

Jan Wirucki, burmistrz na ten czas będący miasta Dubna.

Szymon Wojewódzki, pisarz przysięgły miejski dubieński na ten czas będący.

REFERENCES

Bilous, N. (2011) Testamenty mieszkańców miasta Ołyki z lat 1660–1670. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, Warszawa, 3-4, 347-362 [in Polish].

Bilous, N. (2011) Zapovity luckikh mishchan kincia XVI – pershoji polovyny XVII st. *Stary Luck. Naukovo-Informacijnyj zbirnyk LDIKZ*, vyp. 7. Luck, 191-203 [in Ukrainian].

Bilous, N. (2012) «Tilo moje hrishne, z zemli vziatę, maje buty pokhovane za zvyhajem khrystyjans'kym»: pokhovannia volyns'kykh mishchan u XVII stolitti. *Theatrum humanae vitae. Studii na poshanu Natalii Jakovenko*. Kyiv, 296-308 [in Ukrainian].

Bilous, N. (2012) Testamenty volyns'kykh mishchan XVII st.: dzhereloznavchij analiz. *Studii i materialy z istorii Volyni*. (V. Sobchuk, Ed.). Kremenec, 291-303 [in Ukrainian].

Bilous, N. (2013) Cina shlahkets'koho pokhovannia na Volyni naprykinci XVII st. *Povsiakdennia ranniomodernoji Ukrainy, vol. 2: Svit rechej i povsiakdennyh ujavlen'*, Kyiv, 297-315 [in Ukrainian].

Bilous, N. (2013) Konflikty w rodzinach mieszkańców miast Wołynia w świetle testamentów XVII wieku *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, LXI (2), 317-325 [in Polish].

Bilous, N. (2016) Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 64(2), 211-224 [in Polish].

Borkowska, M. (1984) *Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XVII–XVIII w.* Kraków [in Polish].

Herzog M., Hollberg C. (Ed.) (2007) *Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den «letzten Dingen»*. Konstanz [in German].

Karpiński, A. (2011) Dobroczynne i religijne legaty lwowskich mieszczan w świetle ich testamentów z lat 1550–1700. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Rok LIX, nr 3-4, 363-378 [in Polish].

Karpiński, A. (1989) Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w. *Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej*. Ed. M. Bogucka. Warszawa, 204-232 [in Polish].

Klonder, A. (2011) Koszty pogrzebu w testamentach oraz inwentarzach pośmiertnych mieszczan w dawnej Rzeczypospolitej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Rok LIX, nr 3-4, 415-422 [in Polish].

Popiołek, B. (2009) «Woli mojej ostatniej testament ten...» *Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków [in Polish].

Danowska, E. (Ed.) (2011) *Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII wieku*, Kraków [in Polish].

Vovelle, M. (1979) Un préalable a toute histoire sérielle: la représentativité sociale du testament, XV–XIX siècles. *Les actes notariques comme les sources de l'histoire sociale XVI–XIX siècles. Actes du colloque de Strasbourg*. (B. Vogler, Ed.), Strasbourg, 257-277 [in French].

Zaremska, H. (1974) Żywi wobec zmarłych. Brackie i cechowe pogrzeby w Krakowie w XIV – pierwszej połowie XVI w. *Kwartalnik Historyczny*, LXXXI (4), 733-749 [in Polish].

Zielecka, W. (2009) Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. LXI, z. 1 [in Polish].

Natalia Bilous,
Candidate of Historical Sciences, senior research worker,
Institute of History of Ukraine NASU
(Ukraine, Kyiv, bilousnat@ukr.net)

TESTAMENTS OF VOLHYNIAN BURGHERS' WOMEN OF THE 16th And 17th CENTURIES

The article explores a complex of last wills and testaments of Volhynian urban women that had not yet been studied by Ukrainian historians. The present research is based on 52 Volhynian testaments (the full list included in Appendix 1) from the town records of Dubno, Kovel, Olyka, Rivne and Kozlyn, as well as Lutsk and Volodymyr castle records of the late 16th through the 17th century (five texts published in Appendix 2).

Testaments demonstrate the pervasive piety of the majority of female urbanites of the Polish-Lithuanian Commonwealth of the time. Catholics were particularly preoccupied with spiritual salvation, setting aside money for it and indicating how salvation was to be attained. In Volhynian towns, rich women set aside cash (the sums were comparable to those left by gentry women), whereas average ladies procured the costs in various ways, for example, selling off their property or livestock, signing over a part of their inheritance or relying on their

relatives without stating the sums. Some testaments indicate that women were directly involved in penning their last will.

Despite the fact that few testaments of early modern female Volhynian urban dwellers survived, these documents are crucial sources. These meticulous records contain a plethora of information about the financial situation of these women, their piety, sometimes even their emotional state and fates, their family situation and relationship with their spouses. Women's testaments demonstrate a personal dimension, fears and anxiety about one's soul and children before death more amply than men's testaments. They are interesting sources that shed light on the mentality of the people of the time.

Keywords: testaments, women, burial, piety, towns, Volhynia of the 16th and 17th century.